

Ганна Бесєдіна

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ОСНОВНИХ КОНЦЕПЦІЙ У ФІЛОСОФІЇ НОРБЕРТА ЕЛІАСА І П'ЄРА БУРДЬЄ

Hanna Besiedina

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE MAIN CONCEPTS IN THE PHILOSOPHY OF NORBERT ELIAS AND PIERRE BOURDIEU

Today the sciences studying society continue to search for a practical methodology able to propel examination of social phenomena. One of the ways to solve the issue presupposes appealing to the acclaimed theoretical works of the past.

The article discusses the key concepts developed by Norbert Elias and Pierre Bourdieu. Also, it provides a comparative analysis of their approaches. Elias's academic way was full of pitfalls. However, his works managed to win world recognition in the second half of the 20th century. Furthermore, his ideas are still relevant in the 21st century, as evidenced by numerous research devoted to his theory. Regarding Pierre Bourdieu, his "theory of practice" has acquired a number of followers and critics, and partly has become a trigger of the pragmatic turn in sociology.

Such researchers as Bowen Paulle, Bart van Heerikhuizen, Mustafa Emirbayer believe that there is a solid reason to combine the theories of Elias and Bourdieu into one theoretical approach. However, the question of whether it is justified to consider the theories of Pierre Bourdieu and Elias as the single approach remains open. Nevertheless, the article claims that the co-operative application of Pierre Bourdieu and Norbert Elias theories can be productive in solving urgent issues in social and philosophical researches.

Keywords: Norbert Elias, Pierre Bourdieu, figuration, habitus, capital.

Перед сучасною соціологією, соціальною філософією, антропологією тощо достатньо гостро стоїть питання про знаходження дієвої методології для вивчення соціальних явищ і для вирішення пов'язаних з цим дослідницьких проблем. Сучасні дослідники мають звертатися до попередників з метою знаходження коректної методології через реконцептуалізацію їх теорій. Враховуючи важливість і необхідність пошуків адекватної методології, ми звернемося до творчості таких видатних соціологів як Норберт Еліас і П'єр Бурдьє з метою порівняти і реконцептуалізувати їх ідей в подальшому.

На сьогоднішній день інтерес до праць Еліаса в наукових колах значно зріс. Його ідеї, перебуваючи довгий час в тіні, все ж таки, стали надзвичайно популярними. Це підтверджується тим фактом, що за останнє десятиліття вийшло достатньо багато статей і книг, присвячених його творчості. Наприклад, книга 2013 року «Норберт Еліас і сучасна соціологія», автори Ерік Даннінг (Eric Dunning) і Джейсон Хьюз (Jason Hughes); «Норберт Еліас і соціальна теорія» за редакцією Франсуа Депельто (François Dépelteau) і Татіани Савоя Ландіні (Tatiana Savoia Landini) 2013; «Норберт Еліас і емпіричні дослідження» під тією ж редакцією у 2014 році. Пишуть численні статті «Norbert Elias's postphilosophical sociology: from 'critique' to relative detachment» автор Річард Кілмінстер (Richard Kilminster).

В статті під назвою «Elias and Bourdieu» троє дослідників Пауль Боуен (Bowen Paulle) професор факультету соціології і поведінкових наук, університету в Амстердамі, Барт ван Херікхайзен (Bart van Heerikhuizen) професор на факультеті соціальних і поведінкових наук університету в Амстердамі і Мустафа Емірбаєр (Mustafa Emirbayer) – американський соціолог і професор соціології Вісконсіт – Медісон, зробили спробу знайти ті ключові точки перетину у теоріях Еліаса і Бурдьє, які б дали право об'єднати їх в один підхід. Дослідники переконані, що

сьогодні теорії П'єра Бурдьє і Норберта Еліаса актуальні як ніколи, а одночасне застосування їх теорій в кінцевому результаті дадуть колосальні плоди на полі сучасних соціальних досліджень¹.

Ми також спробуємо прослідкувати за тими ключовими позиціями які є подібними в підході Еліаса і Бурдьє. В першу чергу потрібно зазначити, що і теорія практик П'єра Бурдьє, і теорія фігурації Норберта Еліаса є глибоко релятивними. Проголошуючи, що суспільство – це принципово динамічне і нестабільне явище, дослідники вважають не припустимим досліджувати індивідуальний рівень існування людини окремо від соціального. В першу чергу потрібно сказати, що така теоретична близькість зумовлена подібним тлом, на якому відбувалося становлення Норберта Еліаса і П'єра Бурдьє. На їх творчість прослідковується чіткий вплив класиків соціальної думки: Карла Маркса, Макса Вебера, Едмунда Гуссерля, Ернста Кассірера, Мартіна Гайдеггера, Емілія Дюркгайма. Боуен, ван Херікхайзен і Емірбаєр також знаходять паралелі і в їхніх біографіях. Обидва дослідники в певний час зацікавилися проблемами аутсайдерів, обидва отримали визнання в другій половині життя, обидва підіймали нетипові для тогочасної соціології питання, розмірковуючи на тему спорту, журналістики, моди тощо.

І справді, досліджуючи їх праці, ми помічаємо, що деякі концепції є достатньо подібними, хоч і можуть носити відмінні назви. В першу чергу це помітно у визначенні предмету соціології. І Бурдьє, і Еліас достатньо критично поставилися до тих соціологічних підходів, які проголошують суспільство соціальною системою. Наведемо приклад, коли Еліас критикує сучасні йому підходи, які орієнтуються на короткочасні процеси, зокрема підхід Парсонса, що він детально показує у передмові до книги «Про процес цивілізації». До речі, метою цієї книги є закладання основ нової недогматичної соціології, що спирається на емпірію: «Я поступово усвідомлював, що мета моїх досліджень полягає у вирішенні одного складного завдання – у встановленні взаємозв'язку індивідуальних, психологічних, так званих особистісних структур з фігураціями, що з'єднують безліч незалежних індивідів один з одним, тобто з соціальними структурами. Дана робота вела до вирішення цієї проблеми якраз тому, що й ті, й інші поставали не як постійні (як найчастіше буває), але як мінливі структури, як взаємозалежні сторони одного і того ж довгострокового процесу розвитку²».

Полемізуючи з Толкотом Парсонсом, а через нього і з провідними соціологічними підходами того часу (перша половина ХХст.), він гостро не погоджується з парсонівською концепцією «pattern variables», згідно з якою будь-яке суспільство є набором елементарних частин, яких до того ж є певна обмежена кількість. В результаті цього Парсонс звужує палітру соціальних станів до стану ефективності і афективної нейтральності, що на думку Еліаса є неприпустимим. «При подібному теоретизуванні зникають багаті нюансами структурні зміни, що спостерігаються нами в соціальному світі і володіють чіткою спрямованістю в бік зростання контролю над афектами. Соціальні феномени, фактично спостережувані лише в процесі становлення, розкладаються за допомогою понятійних пар на протилежні стани. Ними і обмежується аналіз, а це веде до непотрібного збіднення соціологічного сприйняття в емпіричній і теоретичній роботі³».

Безумовно, Еліас усвідомлює той факт, що одним з основних завдань соціології є пошук певної основи і вироблення категоріального апарату, які б були однаково ефективними, у дослідженні різноманітних суспільств. Проте у інтерпретації Парсонса (і деяких інших дослідників) відбувається редукція процесів до станів, в наслідок чого складні багаторівневі соціальні феномени редукуються до простих, які зручно досліджувати, але які не відображають реальний стан справ.

Другий пункт – це співвідношення індивіду і соціальної структури. Знову ж таки, у підході Парсонса суспільство і індивід розглядаються як окремі автономні виміри, де людина позиціонується як реальна даність, а суспільство є похідним (епіфеноменом). Натомість Еліас переконаний, що індивід і суспільство неможливо уявляти як дві різні сутності, тому як поняття індивід і суспільство – це лише різні описи однієї й тієї ж самої людини. Єдиним можливим виходом з цього є визнання динамічності соціального процесу і його постійного становлення. Окрема людина і суспільство – це неподільні між собою прояви однієї сутності, які можна

¹ Paulle, B., Heerikhuizen, B., Emirbayer, M. (2011). *Elias and Bourdieu. The Legacy of Pierre Bourdieu Critical Essays*. New York. London. Delhi. 145-173.

² Элиас, Н. (2001) Предисловие. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. *Библиотека Якова Кротова* <http://krotov.info/library/26_ae/li/as_00.htm> (2018, червень, 14).

³ Там само.

досліджувати лише сукупно. Продовжуючи цю тему, Еліас відмовляється від позиції про те, що нормальним станом для суспільства є стан рівноваги. Соціальні зміни, на думку Еліаса, це нормальний процес. Він вважає, що спрямованість сучасної йому соціології на сталість системи була результатом гострого неприйняття ідей попереднього (XIX ст.) покоління соціологів, які визнавали, що розвиток і динамічні процеси – це завжди рух вперед, це позитивне явище¹. Соціологи першої половини XX століття, розчаровані світовими війнами, виявили «зверхність» до «наївності» попередніх підходів і в більшості випадків відмовилися від дослідження довготривалих суспільних процесів, а поняття «соціальні зміни» і «прогрес» набули негативних конотацій. Зміни у соціальних дослідженнях пов'язані зі зміною соціальних ідеалів. Соціологічна наука XIX ст. швидше «підтягувала» емпіричні факти під пануючу ідеологію, віру у поступовий розвиток і прогрес, ідеалом було майбутнє. Ідеал XX століття – це, як висловився Еліас, гармонійна інтеграція усіх елементів нації, ідеальним станом визнається уже тепер існуюча реальність.

Розмірковуючи над концепцією особистості як закритої, вільної і автономної «*homo philosophicus*» (яка панувала в класичній філософії) і в трансформованому вигляді дійшла до нашого часу, Еліас дещо іронічно зазначає, що у випадку прийняття такої позиції ми маємо визнати, що така особистість народжується цілком самодостатньою, і для пізнання світу їй не потрібні інші люди. Вона і сама, своїми силами, спроможна пізнати світ, класифікувати його і усвідомити усю складність зв'язків пануючих у ньому.

Що ж, повернемося до порівняння підходів Еліаса і Бурдьє. Найочевиднішою паралеллю у підході Еліаса і Бурдьє є використання концепції *habitus*. Як зазначили Пауль, Херікхайзен, Емірбаєр, «... Концепція габітусу дозволила Еліасу і Бурдьє уникнути предмет-об'єктної дихотомії і вийти за межі міфу про автономного знаючого суб'єкта²».

Зазначимо, що концепція габітусу використовувалася в тому чи іншому контексті багатьма філософами. Зокрема, його використовував французький соціолог і етнограф Марсель Мосс у роботі «Суспільство, обмін, особистість. Праці з соціальної антропології» у розділі «Техніка тіла» він використовує термін «*habitus*», говорячи про техніку тіла, де техніку тіла він тлумачить як: «традиційний спосіб, в який люди в різноманітних суспільствах користуються своїм тілом³».

Марсель Мосс використовує поняття «*habitus*», саме в латинському варіанті, тому як, на його думку, воно краще відображає специфіку цієї інкорпорованої структури, ніж поняття «звичка», «схильність», «здібність».

Мосс зазначає, що: «Ці звички варіюються не просто в залежності від індивідів і їх наслідувальних дій, але головним чином в залежності від відмінностей в суспільстві, виховання, престижу, звичаях і модах. Необхідно бачити техніку і діяльність колективного практичного розуму там, де зазвичай бачать лише душу і її здатності до повторення⁴». Мосс підкреслює важливе значення авторитету в процесі оволодіння практикою.

В інтерпретації Бурдьє і Еліаса габітус має дещо схоже звучання. У праці «Практичний смисл» Бурдьє дає наступне визначення габітусу: «Габітус – система стійких і переносних диспозицій, структуровані структури, схильні функціонувати як структуруючі структури, тобто як принципи, що породжують і організують практики і уявлення, які можуть бути об'єктивно адаптовані до їх мети, проте не передбачають усвідомлену спрямованість на неї і обов'язкове оволодіння необхідними операціями по її досягненню⁵».

Концепція габітусу у Еліаса є менш розробленою порівняно з габітусом у Бурдьє. В праці «Суспільство індивідів» Еліас під габітусом розуміє певний ґрунт, на якому формуються особистісні риси індивіда. Габітус – це певна загальна риса для представників певної спільноти, він формується в процесі соціальної взаємодії. В склад соціального габітусу входить «I – We» ідентичність яка є частиною індивідуального габітусу людини. Ідентифікація себе як окремої людини відбувається

¹ Элиас, Н. (2001) Предисловие. О процессе цивилизации: Социогенетические и психогенетические исследования. *Библиотека Якова Кротова* <http://krotov.info/library/26_ae/li/as_00.htm> (2018, червень, 14).

² Paille, V., Heerikhuizen, B., Emirbayer, M. (2011). *Elias and Bourdieu. The Legacy of Pierre Bourdieu Critical Essays*. New York. London. Delhi. 148.

³ Мосс, М. (2011) *Техники тела. Марсель Мосс. Общество. Обмен. Личность. Труды по социальной антропологии*. Москва: КДУ, 304.

⁴ Там само, 308.

⁵ Бурдьє, П. (2001) *Практический смысл*. Санкт-Петербург: Алетейя, 44.

через усвідомлення себе соціальною істотою, і того, що є інші, подібні тобі. «I – We» структура показує співвідношення індивіда і спільноти. Без «we»-ідентичності не може бути «I»-ідентичності. Цей баланс між «I»-ідентичністю і «we»-ідентичністю є динамічним. «I – we» ідентичність – це не статичний конструкт, він швидше вказує на постійну динаміку і нестатичність у цих відношеннях. Ідентичність не статична – тому як вона постійно змінюється в процесі взаємодії з іншим. Еліас вказує на те, що цивілізаційні зміни зумовлені зміною габітусу. Процес цивілізації не пов'язаний виключно зі зміною «знання» і трансформацією ідеології. Він пов'язаний зі зміною людської подоби в усій її сукупності¹.

Обидва, і Бурдьє і Еліас, вважали, що габітус діє на підсвідомому рівні. «Розуміння габітусу як системи придбаних диспозицій дозволило їм діяти на їх переконання, що в основі наших відповідей та практик лежить основа попереднього вивчення соціальних світів, в яких ми мешкаємо. Це допомагало обом авторам систематично вирішувати, яким чином включені диспозиції можуть бути спричинені – і в певному ступені відновлені (особливо на початку життя) – мережами розгортання заявок та санкцій²».

Ще одним ключовим моментом, на основі якого їх можна порівнювати, є концепція поля у Бурдьє і фігурації у Еліаса. Концепція поля є однією з ключових в теорії П'єра Бурдьє. «Поле – це підпростір соціального простору, яке визначається специфічною силою – ансамблем відмінностей активних властивостей, що обумовлюють його специфіку, його відмінність від будь-якого іншого підпростору. Поле є специфічна система відносин між різними позиціями, структурно зумовленими і в великій мірі не залежать від фізичного існування індивідів, які ці позиції займають³».

Простіше кажучи, поле – це певна сукупність поєднаних «агентів», метою яких є володіння благом, яке характерне виключно для цього поля. Кожен з агентів займає певну позицію, яка показує їх рівень у цьому полі. Поле має декілька характерних особливостей: по-перше поле замкнене, тобто у полі панують деякі регулярності які притаманні виключно цьому полю. Усі поля мають силову природу. Ця сила поля проявляється у вигляді впливу агентів один на одного, які володіють певними рисами, що називаються капіталом. Бурдьє вирізняє декілька основних полів: поле науки, поле релігії, релігії, журналістики тощо, і в кожному з цих полів панує своя логіка і є своє благо, що постає у вигляді мети для учасників цього поля.

У Еліаса те, що наближається до визначення поля у Бурдьє, є концепція фігурації. Для розробки концепції «фігурації» існувало багато передумов. На думку Еліаса, у сучасних йому соціологічних підходах панувала одна фатальна помилка, а саме різке зміщення у бік дослідження індивідів або суспільства. Соціологи поділилися на два табори, одні першочерговим і найголовнішим вважали дослідження індивіду, інші на передній план виводили суспільство.

Еліас переконаний, що успіх соціологічного методу полягає у неподільності дослідження індивіда і суспільства. Неможливо в межах соціологічної теорії розглядати індивіда і суспільство окремо. «Те, що позначається двома різними поняттями «індивід» і «суспільство» – як це постає в нинішньому використанні, – є не двома окремо існуючими об'єктами, а різними, але нероздільними рівнями людського універсуму⁴».

Саме для того, щоб уникнути опозиційного накалу між «індивідом» і «суспільством» Еліас вводить поняття фігурації. За допомогою поняття фігурації можливо ослабити відношення до «індивіда» і «суспільства» як до двох протилежних сутностей.

Фігурацію найкраще можна проілюструвати на прикладі гри, де усі гравці, дії і предмети, задіяні в грі – взаємозалежні. Гра хоч і має відносну автономію по відношенню до кожного з гравців, але вона не володіє субстанцією, сутністю, екзистенцією, яка б не залежала від гравців. Також гру не можна розглядати як певний ідеальний тип. «Те, що при цьому розуміють під фігурацією, є не що інше, як змінний зразок, який гравці разом формують як ціле, включаючи не тільки їх інтелект, але й їх цілісну особистість, їх цілісну дію в їх взаємозв'язку. Як видно, ця

¹ Norbert, E., (2001). *Changes in the We-I Balance*. Elias Norbert. *The society of individuals*. New York, London: Continuum, 153-237.

² Paulle, B., Heerikhuizen, B., Emirbayer, M. (2011). *Elias and Bourdieu. The Legacy of Pierre Bourdieu Critical Essays*. New York. London. Delhi, 147.

³ Шматко, Н., (2005). «Соціальне пространство» П'єра Бурдьє. Бурдьє П. *Соціальне пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя, 569.

⁴ Еліас, Н. (2000). Понятіє фігурації. *Журнал соціології и соціальної антропології*, III, 3, 62-63.

фігурація створює структуру напруги. Взаємозалежність гравців – передумова того, що разом вони утворюють специфічну фігурацію, – це не тільки взаємозалежність їх як союзників, але і як супротивників¹». Таким чином, кожен вболівальник, для того, щоб отримати задоволення від гри, зрозуміти її, має слідкувати за її протяжністю, за відносинами, які складаються між гравцями, за постійною зміною позицій. Фігурація не обмежена кількісним складом, тому і малі групи, і багато мільйонні суспільства є фігурацією.

В цьому контексті потрібно зазначити, що важливою рисою фігурації є баланс влади. «В центрі змінних фігурацій або, інакше кажучи, процесу фігурації знаходиться напруження, що збурює флуктуаціями рівновагу, постійний рух балансу влади, який схиляється то в одну то в іншу сторону. Флуктуаційні баланси влади такого роду належать до структурних особливостей кожного потоку фігурації²». У фігурації панують відносини сили. А постійна зміна балансу влади є невід'ємною складовою людського взаємозв'язку. Формування соціальної групи завжди відбувається з огляду на владні позиції, на конфігурацію влади.

Яскраво значення влади у фігураціях Еліас демонструє у праці, «The Established and the Outsiders» (1965), написана у співавторстві з Джоном Скотсоном (John L Scotson). Вони аналізують ситуацію коли люди, що нещодавно ввійшли до фігурації (переїхали до нового району міста), відчувають себе неповноцінними по відношенню до корінних жителів, тому як останні є більш подібними, мають однакові соціально-економічні, етнічні і релігійні особливості. По відношенню до «новеньких» корінні жителі були більш згрупованішими і інтегрованішими, що давало їм можливість відчувати себе вищими за «новеньких», а отже і більш владними.³

Усе це дуже близьке до концепції капіталу у Бурдьє, яка тісно пов'язана з концепцією поля. Концепція капіталу Бурдьє доволі розгалужена. У праці «Начала» в розділі під назвою «Соціальний простір і символічна влада» Бурдьє визначає капітал як форму соціальної влади, як джерело сили, як певні ресурси, які можуть стати корисними в конкурентній боротьбі за дефіцитне благо. Він виділяє чотири види капіталу: культурний, символічний, економічний і соціальний. Соціальний капітал має особливу позицію, тому як символічним капіталом може стати економічний, культурний, соціальний, коли вони стають відомими і визнаними у полі. Агенти у суспільстві розподілені в загальному соціальному просторі в двох вимірах: перший – за загальним об'ємом капіталу в різних його видах, якими вони володіють, у другому вимірі за структурою їх капіталу.⁴ Таким чином, ми бачимо, наскільки важливим для обох філософів була тема влади і ієрархічності суспільства. Саме ці концепти є прикладом критичного переосмислення ідей Карла Маркса.

Провівши короткий огляд головних концептів Норберта Еліаса і П'єра Бурдьє, ми, безумовно, бачимо принципову схожість у їх підходах. Їх практико орієнтованість і відмова від пошуку трансцендентних основ існування і функціонування суспільства дозволили їм сформулювати надзвичайно корисні методи для дослідження реально існуючого суспільства в його динамічності і плинності. Тим не менш, питання про зведення їх філософських позицій в один підхід, залишається відкритим. Враховуючи складну структуру цих теорій, потрібно визнати, що вони вимагають найретельнішого дослідження і адекватного тлумачення як з боку професійних дослідників, так і з боку людей, що виявляють цікавість до цієї теми, з метою уникнути некоректного розуміння. Безумовно, доробки Еліаса і Бурдьє заслуговують на високе місце у сучасній соціально-філософській думці.

References:

1. Bourdieu, P. (2001). *Prakticheskij smysl*. [Practical reason] Saint Petersburg: Aletejja, 562. [in Russian].
2. Bourdieu, P. (1994). Social'noe prostranstvo i simvolicheskaja vlast'. [Social space and symbolic power]. *Nachala* [Beginning]. Moscow: Socio-Logos, 179-206. [in Russian].
3. Mauss, M. (2011). Tehniki tela. [Techniques of the body] *Obshhestvo. Obmen. Lichnost'. Trudy po social'noj antropologii* [Society. Exchange. Personality. Works on social anthropology] 304-322. [in Russian].

¹ Там само, 64.

² Элиас, Н. (2000). Понятие фигурации. *Журнал социологии и социальной антропологии*, III, 3, 64.

³ Paulle, B., Heerikhuizen, B., Emirbayer, M. (2011). Elias and Bourdieu. *The Legacy of Pierre Bourdieu Critical Essays*. New York. London. Delhi. 159.

⁴ Бурдьє, П., (1994) Социальное пространство и символическая власть. *Начала Пьер Бурдьє*. Москва: Socio-Logos, 179-206.

4. Shmatko, N. (2005). «Social'noe prostranstvo» P'era Burd'e. [«Social space» by Pierre Bourdieu]. *Social'noe prostranstvo: polja i praktiki* [Social space: fields and practices.], 555-576. [in Russian].
5. Elias, N. (2001). Predislovie. O processe civilizacii: Sociogeneticheskie i psihogeneticheskie issledovanija. [The Civilizing Process] *Yakov Krotov's Library* <http://krotov.info/library/26_ae/li/as_00.htm> [in Russian]. (2018, June, 14).
6. Elias, N. (2000). Ponjatie figuracii. [The concept of figuration]. *Zhurnal sociologii i social'noj antropologii* [Journal of Sociology and Social Anthropology], 3, 3, 62-65. [in Russian].
7. Norbert, E., (2001). *Changes in the We-I Balance*. *Elias Norbert. The society of individuals*. New York, London: Continuum, 153-237.
8. Paille, B., Heerikhuizen, B., Emirbayer, M. (2011). *Elias and Bourdieu. The Legacy of Pierre Bourdieu Critical Essays*. New York. London. Delhi, 145-173.